

О. М. ГАЙДАЙ, Чорноморський державний університет ім. Петра Могили, Миколаїв

ФУНКЦІОНУВАННЯ БУРЯКО-ЦУКРОВОГО ЗАВОДУ В ЧЕРВОНО-ЯРУЗЬКОМУ МАСТКУ ХАРИТОНЕНКІВ

Автор у статті розглядає цукрову промисловість як складову частину аграрної історії та на прикладі Червоно-Ярузького заводу цукрозаводчиків Харитоненків досліджує історію становлення галузі, основні етапи розвитку та функціонування буряко-цукрового заводу (кінець XIX – початок XX ст.)

Ключові слова: цукрова промисловість, масток, сировинна база, господарство, цукор.

Актуальність обраної теми пов'язана з тим, що цукрова промисловість Російської імперії була однією з провідних галузей сільського господарства, рівень розвитку якої в значній мірі визначав економіку держави загалом та її експортний потенціал. **Метою** дослідження є: на базі широкого кола різноманітних джерел, періодики, статистичних матеріалів, наукової літератури дослідити на прикладі Червоно-Ярузького буряко-цукрового заводу Харитоненків історію становлення та розвитку цукрової промисловості як складової частини аграрної історії. Прізвище Харитоненків стоїть в одному ряду з такими відомими в Російській імперії підприємцями як Демидови, Терещенки, Ситіни, Ханенки. Серед дослідників, які вивчають минувшину дорадянського цукрово-рафінадного підприємництва на території України та розглянули окремі моменти зазначеної проблеми необхідно виокремити таких науковців, як: К.Г. Воблій, П.І. Лященко, А.М. Соловйов, В.В. Олянич, Р.В. Буравченко, Т.І. Лазанська, Ю.А. Белікова. Безумовно дослідники, які вивчають життєвий шлях родини Харитоненків, які є класичним прикладом формування української групи багатих підприємців другої половини XIX ст. початку XX ст., також зробили вагомий внесок у розробку зазначеної проблематики [1]. Однак, висвітленню питання щодо цукрової промисловості як складової частини аграрної історії на прикладі підприємств Харитоненків приділено недостатньо уваги, і саме тому ця проблема потребує подальшого вивчення.

Підприємства родини Харитоненків знаходились переважно у Центрально-Чорноземних губерніях Російської імперії. В цьому регіоні було сконцентровано 29,1% цукрових заводів Російської імперії. Основна причина цього – сприятливі для вирощування буряків природно-географічні умови, наявність палива, води та робочої сили. Курська губернія історично була одним із великих регіонів – виробників цукру. В адрес-календарі Російської імперії за 1899 рік Харитоненко Іван Герасимович, Харитоненко Наталія Максимівна та Харитоненко Павло Іванович були включені до списку володарів аграрних господарств Курської та Харківської губернії [2, с. 357, 402]. Одним із таких господарств і був Червоно-Ярузький масток

Харитоненків. Згідно купчій угоді, затвердженої старшим нотаріусом Курського окружного суду 2 жовтня 1872 року, під №15, Іван Герасимович Харитоненко (1822-1891) придбав Червоно-Ярузький маєток у дружини статського радника Марії Семенівни Бібікової у розмірі 2456 десятин [3, арк. 107], від дружини колезького асесора Віри Семенівни Анненкової (купча угода № 3, від 23.02.1873 р.) – 2702 десятини, від дружини надвірного радника Ольги Семенівни Боянус (купча угода № 3, від 27.01.1879 р.) – 1968 десятин [3, арк. 107 зв.]. Загалом було придбано 7126 десятин землі за трьома купчими, серед них у Гайворонському повіті 6894 десятини вартістю 689 тис. рублів, в Охтирському – 232 десятини вартістю 20800 рублів. У маєтку знаходився буряко-цукровий завод вартістю 750 тис. рублів та цегляний завод вартістю 3 тис. рублів [3, арк. 107 зв.].

Майже всі володіння родини Харитоненків тісно пов'язувались із заводською цукровою діяльністю. Дійсно, без сировинної бази, яка б забезпечувала постійну та стабільну роботу заводів, неможливо представити стабільний розвиток цукрової промисловості. Червоно-Ярузький маєток І.Г. Харитоненка налічував три економії: Червоно-Ярузька, Ільківська, та Дубинівська, загальною площею 6955 десятин [4]. Червоно-Ярузький буряко-цукровий завод № 5 належав Торгівельному дому «І.Г. Харитоненко з сином». Цей цукробуряковий завод, знаходився в селі Червона Яруга Гайворонського повіту Курської губернії. Річне виробництво становило 300.000 пудів цукру. На всіх буряко-цукрових заводах торгівельного дому Харитоненків працювало 3100 чоловіків та 290 жінок [2, с. 1005]. Знаходився він на відстані 70 верст від станції Сумсько–Харківсько–Миколаївської залізничної дороги, в 12 верстах від поштово-телеграфного відділення Ракітна Курської губернії, та в 140 верстах від окружного управління. Завод було побудовано у 1873 році як пресово-паровий. У 1879 році перебудований на дифузійний, в 1891 його знову було перебудовано та вдосконалено. Станом на 1896 рік завод виробляв лише цукровий пісок [5]. 30 серпня 1896 року для Київського відділення Російського технічного товариства було складено опис Червоно-Ярузького буряко-цукрового заводу І.Г. Харитоненка за період із 1880 по 1898 роки.

Київське відділення Російського технічного товариства працювало у галузі цукрової промисловості з метою сприяння розвитку цукрової промисловості та підвищення незалежності від іноземного товару. Крім того Київське відділення Російського технічного товариства сприяло загальному розвитку науково-технічного потенціалу галузі та діяло в інтересах цукрозаводчиків, як основних споживачів наукових досліджень. Харитоненки розуміли, що розвиток техніки сприяє більш швидкому зростанню продуктивності праці в цукровій галузі. Саме на початку 80-х років XIX століття закінчується витіснення вогневих заводів паровими підприємствами з дифузною системою видобування сиропу з буряків. Поступово відбувалася механізація галузі, суміжні операції переводились на машинну основу.

Червоно-Ярузький буряко-цукровий завод складався з одинадцяти відділень та різних надвірних будівель: 1. Бурякове відділення. 2. Миюче відділення. 3. Дифузійне або сокодавне відділення. 4. Апаратне відділення. 5. Фільтропресувальне відділення. 6. Пробілочне та патоки. 7. Пакувальне. 8. Квасильне та фільтрувальне. 9. Кальне відділення. 10. Відділення газових печей та вапняно-мийне. 11. Паровичне відділення [5]. Крім того на території заводу знаходились: механічна майстерня, сараї для деревного вугілля, водяна башта, завод світлового газу, склад нафти, паровозна будівля, бондарня, контора та квартира управляючого заводом, будинки службовців, лікарня (складалася з 10 приміщень), казарми, стайня, магазини, резервуари для чорної патоки [5, арк. 85 зв.]. Показовим є облаштування казарм для працівників цукроварні. Вони являли собою кам'яні, криті залізом дві будівлі. Перша – двоповерхова, з 10 приміщеннями, друга – одноповерхова, в якій вміщувалися дві кухні, дві їдальні для працівників, три приміщення для службовців, продовольчий магазин з льохом [5, арк. 87.]. Приміщення казарми було розраховано на 500 осіб. Слід зазначити, що наявність соціально-побутових приміщень була характерною особливістю всіх заводів Харитоненків.

Технологічний процес на підприємстві забезпечували: 1. Бурякове відділення, яке знаходилося в двоповерховій будівлі. Верхній поверх посідало виїзне приміщення для буряка, сюди ж виходили два шнека, які доставляли вилужену різку до жомових вагонів. На підлозі виїзного приміщення знаходився поворотний барабан для вагончиків із фільтропресним брудом, який поступав в брудні вагони парової залізної дороги. Нижній поверх, це була власне бурячна, приміщення для запасу буряків. Буряки доставлялись у мийку водяними транспортерами. На нижньому поверсі, під жомовим коридором, знаходились ще три приміщення: перше з паровою машиною у 8 кінських сил, у другому - залізний резервуар із водою для бурякових транспортерів, третє слугувало як склад різних речей. Бурячне відділення вміщувало до 2500 берківців буряку. 2. Миюче відділення. На нижньому поверсі знаходились два залізних резервуара, один для брудної води, інший для зворотної води, яка подавалась на бурячні транспортери. Тут же проходили два залізних жолоби з під дифузії, і т.п.). Більш докладну інформацію щодо технологічного процесу, технології виробництва цукроваріння, устаткування та матеріалів заводу можна знайти в фонді Червоно-Ярузького цукрового заводу [6].

За даними покажчика фабрик та заводів Європейської Росії в 1873 році завод переробляв 200000 берківців буряку та виробляв 202000 пудів цукру та 88000 пудів патоки на рік. Директором заводу був Фіхтер Володимир Якович. В грошовому еквіваленті продукції вироблялось на суму 425 тис. рублів, кількість працівників – 250 осіб [7, с.689].

Побудова та схема управління Червоно-Ярузького цукрового заводу свідчила про швидкий розвиток капіталістичних відносин на підприємстві. Технологічна перевага, використання не кріпацької, а вільнонайманої

робочої сили, дали змогу Харитоненкам закріпитися в лідерах по виробництву цукру.

Необхідно зазначити, що після смерті І.Г. Харитоненка у 1891 році завод перейшов до сина П.І. Харитоненка (1853-1914). Павло Іванович, будучи вірним послідовником і однодумцем свого батька, примножив стан і зміцнив славу родини. До роботи на своїх цукрових підприємствах П.І. Харитоненко залучав талановитих інженерів та конструкторів і це позитивно позначалося на виробництві.

У 1895/1896 році річні затрати на Червоно-Ярузькому заводі склали 1 руб. 27 коп. на 1 берковець буряку, при загальній кількості переробленого буряку 185346 берківців вартістю 236500 руб. 85 коп. [8, арк. 31 зв.]. Затрати вираховувались із вартості буряків:своїх та плантаторських та збереження буряків:укладання в бурти та вкривання буртів. Також враховувалась робота худоби, витрати на її утримання, різні розхідні матеріали, оплата праці. Потужність підприємства зростала з року в рік та вимагала стабільної сировинної бази. На 1 січня 1900 року площа Червоно-Ярузького маєтку складала 8509 десятин власної та 11005 десятин орендованої землі [3, арк. 28 зв.]. Щодо потужностей заводу то можна зробити аналіз за даними технічних та хімічних відомостей Червоно-Ярузького цукрового заводу за період 1899/1900 років в порівнянні з періодом 1898/1899 в берківцях (див. таб. 1).

Таблиця 1.

Потужності Червоно-Ярузького цукрового заводу

Найменування	1899/1900	1898/1899
За кількістю переробленого буряку	252644	182019
По добовій переробці	3044	3406
За кількістю робочих діб	83	59 та3/4
За кількістю робочих на 1000 берковців	111,4	119,21

Отже, при збільшенні переробленого буряку зменшувалася чисельність працівників, і відбувалося це за рахунок механізації праці [3, арк. 5]. Так, наприкінці 1890-х рр. обсяг виробництва на заводах Харитоненків у грошовому еквіваленті вже складав 7 243 719 крб. [9].

Статистичні дані щодо кількості виробленого цукрового піску (в пудах) на Червоно-Ярузькому заводі П.І. Харитоненка за 1905-1911 роки [10], дають можливість зробити порівняльний аналіз щодо можливостей заводу та реального розміру виробництва (див. таб.2).

Таблиця 2.

Виробництво цукрового піску Червоно-Ярузькому заводі П.І. Харитоненка за 1905-1911 рр.

Період	Продуктивність заводу	Дійсний виробництва	розмір
1905/06	423300	375376	
1906/07	424679	520412	
1907/08	434460	593371	
1908/09	448282	579619	
1909/10	454297	393524	
1910/11	454297	576000	

За рахунок П.І. Харитоненка відбувався ремонт Червоно-Ярузької залізничної гілки і утримання на ній парового та особистого складу. В 1915 році ця сума склала 8656 руб. [11, арк.16]. Крім того постійно утримувались станційні колії Червоно-Ярузького заводу, розташовані на станції Свекловична засобами Білгород-Сумської залізної дороги, але, знову таки за рахунок П.І. Харитоненка [11, арк.19]. Згідно рахунку затрат на добудову залізничної гілки при заводі з 1.01 1913 по 1.01.1914 року було витрачено 28596 рублів 12 коп. [11, арк. 22 зв.]. Завод перебував у власності родини Харитоненків до націоналізації його у 1919 році.

Висновки. Цукрова промисловість була однією з найстаріших і найважливіших галузей харчової промисловості Російської імперії, продукція якої до 1914 року значилася найважливішим предметом експорту. Історія розвитку та функціонування цукрових заводів на рубежі XIX-XX століть вимагає свого ґрунтовного вивчення та осмислення, так як в наш час, вирішується ряд схожих завдань: ведеться пошук виходу з економічної кризи, розробляються моделі включення країни в світовий ринок. Таким чином, вивчення зазначеної теми на сучасному етапі робить актуальним звернення до досвіду його формування і становлення в дожовтневій Росії.

Список літератури. 1. *Шудрик І.* Династія Харитоненків. Історико-документальне видання / І. Шудрик, Л. Даниленко. – Суми: Вид-во «Слобожанщина», 2003. – 192 с. 2. *Вся Россия.* Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Торгово-промышленный адрес-календарь Российской империи. Издание А.С. Суворина, 1899. 3. *Державний архів Сумської області (ДАСО), ф. 235, оп. 1, спр. 32.* 4. *Жуков Я.* Краткое описание Пархомовского имения П. И. Харитоненко с приложением отчетов по произведенным исследованиям и полевым опытам. Топография "Киевского Слова", 1898. – 211 с. 5. *Центральный державний історичний архів м. Київ (ЦДІА м. Київ), ф. 730, оп. 1, спр. 34.* 6. *ДАСО, ф.37, оп.1, спр.1, спр.6, спр.13, спр.15.* 7. *Указатель фабрик и заводов Европейской России.* Материалы для фабрично-заводской статистики./ Составили по официальным сведениям Департамента Торговли и Мануфактур П.А. Орлов и С.Г. Будагов. – СПб. Типография В.Киршбаума. 1894. – 827 с. 8. *ДАСО, ф. 235, оп. 1, спр. 5.* 9. *Чумак М.М.* Роль купецкого капіталу в технічному розвитку цукрово-рафінадних підприємств Лівобережної України (90-ті рр. XIX ст. – 1914 р.) / Михайло Чумак // Історичні і політологічні дослідження. Науковий журнал. Видання Донецького національного університету, історичний факультет. – 2008. – № 1/2 (37/38). – С. 223-229. 10. *ДАСО, ф. 235, оп. 1, спр. 81.* 11. *ДАСО, ф. 235, оп. 1, спр. 126.*

Надійшла до редакції 19.10.2012 р.

УДК 94: 664.12(477)

Функціонування буряко-цукрового заводу в Червоно-Ярузькому маєтку Харитоненків / О. М. Гайдай // Вісник НТУ «ХП». Серія: Історія науки і техніки. – Х. : НТУ «ХП», 2013. – № 48 (1021). – С. 39–44. – Бібліогр.: 11 назв.

Автор в статті розглядає цукрову промисловість як складову частину аграрної історії і на прикладі Красно-Ярузького заводу цукрозаводчиків Харитоненко досліджує історію становлення галузі, основні етапи розвитку і функціонування свекло-цукрового заводу (кінець ХІХ – початок ХХ ст.)

Ключові слова: цукрова промисловість, маєток, сировинна база, господарство, цукор.

The author of the article considers the sugar industry as part of agricultural history and the example of Chervono-Yaruzkoho Kharytonenko's Sugar Factory explores the history of the formation of the industry, the main stages of the development and functioning of the beet-sugar factory (the end of XIX – to the beginning of XX century)

Keywords: sugar industry, estate, raw materials, agriculture, sugar.